

Стереотипът в славянските езици, литератури и култури

*Сборник с доклади от
Четиринадесетите международни славистични четения
София, 26–28 април 2018 г.*

Том I

Езикознание

АРНАУТИ У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА – ОД СТЕРЕОТИПА КА АФИРМАЦИЈИ¹

Јована Бојовић

Институт за српски језик САНУ

Слику „о другима“, у конкретном случају, о Арнаутима градићемо и представити на основу књижевног текста Григорија Божовића (1880–1945), нашег најзначајнијег српског писца са простора Косова и Метохије, који је у периоду између два рата оставио велики траг за целокупну путописну и приповедну прозу српске књижевности. Као књижевник, професор, народни посланик, национални радник, Божовић је кроз перо преточио слику Старе Србије, документарну слику једног времена обележеног сукобима, несрећама народа на просторима овог региона. Као неко ко потиче из мултинационалне средине, Божовић је по вокацији писао о животу у таквој средини, животним приликама и ситуацијама Срба, Арнаута, Турака, потурица... Захваљујући њему, јер је пре њега све ово било незабележено, нама је предочена нимало једноставна представа о јунацима различитих националности, уопште „основна атмосфера живота у коме опстојава становништво *тог жалног и печалног Југа*“ (Ахметагић 2007: 31). Док приказује јунаке својих прозних остварења, Божовић често описује реалне ситуације у којима је био један од учесника и приповедање прожима доживљеним моментима. Прилог објективности и Божовићевог издизања изнад многих видова стереотипних представа, идеологија представља истраживање Јасмине Ахметагић, која закључује и излаже аргументе о одсуству идеолошке злоупотребе књижевности, „која се повремено надвијала над прозом Григорија Божовића“ (Ахметагић 2007: 47), што је потврдила и пресуда у процесу рехабилитовања. И са политичког становишта, његови ставови представљени у Народној скупштини Срба, Хрвата и Словенаца били су врло корисни и коректни. Бавећи се политичким дискурсом присутним управо у Божовићевим путописима, Д. Бојовић указује на три карактеристике пишевог политичког става: 1. опис карактерологије Арнаута који се развија у *позитиван политички став о њима* (истиче Ј.Б.); 2. Божовић отворено говори о проблемима насељеника; 3. иронизација у текстовима о изборној кампањи и указивање на беспримерено фаворизовање Владине листе (Бојовић 2016: 282). Бојовић напомиње да Божовић у својим политичким ставовима најчешће истиче позитивне особине Арнаута, а да се на врху етичке лествице налазе Арнаути из Дренице (Бојовић 2016: 282).

¹ Бојовић 2015: <http://www.pecat.co.rs/2015/06/evroskepticizam-grigorija-bozovica/>.

Иако је стварао у време авангарде, Божовић припада оној другој струји, писцима традиционалистима, што и сам истиче: „Мада сам сав васпитан у руској и скандинавској литератури, и француским класицима (Флобер, Балзак, Доде, Мопасан и Франсовај (последњи због стила и језика)), ви видите да сам поред тога сав за традицију и у традицији. Не волим литературу невезану за народ и крај“ (Божовић 2016: 1505). Божовићево целокупно књижевно дело односи се на наше крајеве Старе Србије, за народ „који је кост од кости наше по целокупном бићу својем“, за оне који су „крв крви наше“, за „браћу мухамединце“², бегове, дреничке Арнауते.

О значају Божовићевог дела за српску књижевност, о његовој тематској важности, али и књижевно-уметничкој величини, Станислав Винавер је већ почетком двадесетог века 1924. указао речима: „А дужност је целокупне читалачке публике да се најзад истински обавести о лепоти и слави и јадy свога крвавога и ропскога Југа, и то не из фалсификованих и отужних извора, већ на моћноме и бистроме врелу које му је, својом књигом, у досад недоступноме кршу, створио г. Гр. Божовић“ (Винавер 1990: 7). Својим путописима Божовић пружа јединствени извор документарне историјске, лингвокултуролошке, и уопште грађе која је врло значајна за нас а односи се на националну културу једне епохе наших јужних крајева. Како су ти крајеви били мултинационални, у путописима, а и приповеткама овог писца своје место налазе и Арнаути, незаобилазни у осликавању шире слике ових крајева и међуљудских односа.

Концепт стереотипа уводи се у научну употребу тек 1922. године, а након објављивања Липманове књиге, представници друштвених наука посебно се баве етничким стереотипима. Захваљујући Путнаму, стереотипи постају лингвистички предмет истраживања. Путнам запажа да се у свакодневной употреби стереотип односи на неку општеприхваћену представу, која може бити и потпуно нетачна, о томе како нешто изгледа, шта је и како се понаша (Вилинбахова 2012). У нашем раду биће обрађивани етнокултурни стереотипи као, према речима П. Пипера, „комплекси типичних и најчешћих вербалних асоцијација у неком језичком колективу о народима и културама“ (в. Драгићевић 2010: 202–203).

Етнички стереотипи су, на основу неких истраживања о студијама посвећеним специфичним стереотипима, најчешће проучавани (Вилинбахова 2012), а циљ нашег истраживања биће да опишемо стереотипе којима се ствара слика о Арнаутима на материјалу путописа Григорија Божовића. Анализирани корпус ексцерпиран из путописа овог писца показује о којој врсти стереотипа се ради и колики је утицај културе на језик у стварању слике о поменутиим етницима са аспекта когнитивне лингвистике. У ширем смислу, когнитивно-мотивациони процес профилисања предочиће нам стереотипе као „слику о другима“ (Ристић 2006: 49).

---

² Божовић 2015: <http://www.pecat.co.rs/2015/06/evroskepticizam-grigorija-bozovica/>.

Истраживање је рађено на корпусу прве две књиге путописа Григорија Божовића, објављених још за живота писца – „Узгредни записи“ и „Црте и резе“. Сам временски оквир сместиће представу о Арнаутима јужних крајева Старе Србије и њихову улогу у језичкој слици света у почетак двадесетог века. Планирано је да са дијахроног аспекта буде консултована и језичка грађа Речника САНУ, Речника ЈАЗУ и Речника МС, са намером да се уочи колико се представа о Арнаутима добијена на језичком корпусу путописа разликује од представе добијене посредством речничке грађе, уколико таква грађа уопште постоји. Када пише о методама за проучавање стереотипа, Рајна Драгићевић управо истиче да је „пожељно у истраживањима користити што више оваквих форми и комбиновати резултате добијене анализом свих облика“ (Драгићевић 2010: 204).

Стереотипи о Арнаутима (Албанцима), као о народу са којима су Срби били у директном контакту, свакако да постоје у језичком сазнању носилаца српског језика. Колико су они негативни, засновани на предрасудама, а колико на искуству као резултату вишевековне коегзистенције са њима, биће јасније након извршеног профилисања саме етничке слике о Арнаутима.

Ексерцирана језичка грађа из књига путописа „Узгредни записи“ и „Црте и резе“ заиста пружа многобројне елементе погодне не само за етнолингвистичко, већ и за многа социолошка и психолошка истраживања. Обимност података не треба да чуди с обзиром на присуство Арнаута на овим просторима, али и на Божовићева сусретања са њима, јер како и он сам у путопису „Њихове куле“ истиче, „међу Арнаутима имам кумова и побратима“. Још једна забележена анегдота у путопису „Последње путовање“ указује на то колико значајан извор података представља ексерцирана грађа. Наиме, у разговору са самим Божовићем, извесни учитељ Томовић изговара следеће речи: „у неку руку си баш као Арнаутин. Идеш по њима, изучаваш њихове обичаје, пишеш о њима, па си се поарнаутио. Још мало па ћеш као Трајко из Стрмца уза сваку реч „по-и-паша зо-тин!“ (тако ми бога!)“ (Последње путовање, ЦР, 2016: 108). С обзиром на поменута лична искуства и контакте српског народа са арнаутским, у нашој свести скоро увек ће се на помен овог етнонима јављати негативне конотације, поготово јер Србе са Арнаутима никада ништа заједничко није повезивало. Увек су се разликовали по култури, вери, традицији, обичајима. У складу са категоријалном припадности туђег, о добро познатој поларизацији идентитета „ми“ и „други, они“, која је утемељена на вредносним опозицијама „добро, позитивно“ и „лоше, негативно“ (Ристић 2006: 48), прво ћемо указати на негативно маркиране стереотипне представе о Арнаутима.

Пре свега, треба поћи од чињенице и узети у обзир у каквом контексту се сам етноназив употребљава. При одређивању конотације, битни сегменти у процењивању јесу историјски и ситуативни контекст, те узимајући у обзир време у коме се употребљава, Митра Рељић констатује да „многи, са данашње тачке гледишта, некоректни називи попут *Арнаут*, *Турчин* (у значењу потурица) и

др. у време Божовићевог стварања, осим у изнимним ситуацијама, нису представљали погрдне називе тј. етнофолизме“ (Рељић 2016: 425). Са друге стране, позивајући се на тврдњу П. Имамија, Рељић наводи да су „турски назив *Арнауџ* (*Арнавуд*) проистекао из грчког *Арванит*, Албанци неретко са љутњом дочекивали“, али сада се ради о периоду османске владавине (Рељић 2016: 425). Оно што је утицало на разлику у перцепцији јесу различити историјски периоди са различитим културолошким елементима који ће утицати на когнитивно-језички процес. Дакле, Божовић у својим путописима и приповеткама употребљава овај етноним без негативне конотације, што се примећује читајући његов књижевни опус, а иста тврдња уследиће и из анализе која следи.

Када пише о Арнаутима, Григорије Божовић углавном описује оне дреничке, који се, видећемо, по нечему и разликују од других, територијално диференцираних. Описујући њихову природу, Божовић истиче следеће: да су Арнаути народ сирове природе, дивљи, плахи и брзи – „Премда их је заплускивао вал римске, византијске, наше и турске културе, они су опет остали они исти горштачки Шкипи, какви су били и пре тисућу година. Где-где, можда, и кржљавији. Непросвећени, неписмени, без књижевности и књижевника, њихова је духовна храна била само самоникла песма и прича, срочена за разоноду и, чешће, за животну правило“ (Арнаутска пристојност, УЗ, 2016: 62). Они су још представљени као груби горштаци, дивље козе.

Постоји разлика између Арнаута, која је поред територијалне дистинкције, условљена и међусобним контактима „што је Арнаутин дубље у унутрашњости, све је бољи и човечнији; што ближи српској средини, све јаче је искључив, лукав, више мрзи и неправеднији је. То је вероватно услед онога видљивог и невидљивог судара раса, али се ово почело опажати тек по ослобођењу Ниша и Топлице“ (Крајмировачки барјактар, УЗ, 2016: 60).

Узимајући у обзир и историјски период под Турцима, представа добија мало другачију конотацију. Сада се истиче промена код дреничких, али и осталих Арнаута – они су почели губити оно што је карактеристично за њих, своје арнаутске одлике и „све више турчити своју душу и свој менталитет“ (Гласита Дреница, УЗ, 2016: 46). Што је опет негативно испрофилисана представа у језичком сазнању носилаца српског језика, јер је стереотипна представа о Турцима приближно иста као о Арнаутима, заснована на ратним сукобима, верској и културној нетрпељивости итд. Бојан Чолак, анализирајући слику Турака у збирци приповедака „Из Старе Србије“, закључује да представа о другим нацијама у Божовићевом књижевном делу осцилира између позитивног и негативног приказа, као уосталом и (ауто)слика Срба. Слике муслиманског тлачења хришћанског становништва очекиване су, уколико се узму у обзир друштвено-историјске околности и српско-турски контакти, али „већи део прича у овој збирци прожет је идејом хришћанско-муслиманске толеранције и образовање хумане, сложене универзалне заједнице“ (Чолак 2016: 218).

Као брђанин, човек са крша и сточар, Арнаутин је у односу на Србе, рђав и слаб земљорадник, па и рђави чипчија. „Кад нема, кад огладни, пође да отме. И у том је био прилично вољан“ (Њихов куле, ЦР, 2016: 137). Негативне емотивне вредности као што је недостатак њихове народне душе из којег проистичу похлепа за туђим, рабност за новцем, подмуклост, лагање и обмањивање (Пољуљана беса, ЦР, 2016: 140–143) такође је у складу са традиционалним погледом на свет по коме су Арнаути примарно „други“, „странци“, „туђи“ и тиме „потенцијални извор опасности“ (Коњик 2006: 64).

У ексцерпираној грађи присутне су и крилатице, како српске, тако и арнаутске, на основу којих се могу извући елементи за профилисање етничке слике. Када пише о методама за проучавање стереотипа, Р. Драгићевић указује на њихову значајну улогу у самом процесу истраживања. У пословицама, изрекама, еталонима, афоризмима, вербалним асоцијацијама, народним умотворинама „чува се и кроз њих се преноси национално искуство, ставови, уверења, па и стереотипи“ (Драгићевић 2010: 204). „Арнаутска беса – трула љеса!“, колашинска крилатица на основу које је могуће стећи слику о томе колико арнаутска беса, некада врло значајна витешка реч ових горштака, заклетва и свечано обећање, сада вреди, односно не поседује вредност. „Веома слаби остаци некадање тврде бесе још помало таворе код Дреничана“ (Пољуљана беса, ЦР, 2016: 143). Још једна крилатица занимљиво приказује слику пријатељства са Арнаутима: „да је проста глупост натурати жени и Арнаутину своје пријатељство, јер њих двоје само освојени могу то да схвате“ (Кад се царства мијењају, РЗ, 2016: 415). Према речима Митре Рељић, у турској крилатици из путописа „Чудесни кутови“ огледа се „најгрубљи пример дехуманизације“ (Рељић 2016: 425) – „Арнаутин не може бити човек; ако то постане не приличи му; али ако му буде и приличило – не може остати жив.“

Поред ових, и још многих других мотива који конструишу негативну слику о Арнаутима, мноштво је и оних који Арнауте афирмишу, представљајући их, пре свега, као предусретљиве, гостољубиве и пристојне људе, и управо о овим особинама Божовић највише пише. Иако је готово безначајна тврдња појединих аутора о идеолошкој злоупотреби књижевности и о пристрасности и субјективности Григорија Божовића, већина истраживача скоро једногласно закључује да: „Иако убеђени православац, Григорије Божовић је имао не само антидогматске, већ широке хуманистичке, па и универзалне погледе на религију и та своја човекољубива уверења више пута уградио у свој приповедачки опус“ (Јевтовић 1996: 88), Божовић „снажно афирмише етику храбрости и поштења у међуљудским и међунационалним односима“ (Јеврић 2006: 16), он је „непосредни сведок и учесник догађаја о којима пише. У том смислу и састрадалник најпре својих сународника, али и припадника других вера и етноса којима се чини неправда“ (Рељић 2016: 428)... Из путописа Григорија Божовића највише је издвојених сведочанстава о арнаутском – дреничком гостољубљу: „Своју дочекљивост, дивну и чувену, своје гостољубље,

још он указује без накнаде, не тргује с тим, но сматра за дужну обавезу као и за чељад, да донесе из млина брашно“ (Арнаутска предусетљивост, УЗ, 2016: 49). Указујући на то како је једина мана њиховог гостољубља та да госту не нахране добро коња, опет их оправдавајући тиме да су „рђави јахачи“, Божовић истиче да су „најбољи пешаци на свету“. И опет, у путопису „Арнаутско гостољубље“ проналазимо следећу потврду: „А одиста су Дреничани преко мере гостољубиви људи... Ваистину то нису куће но гостионице, друмски ханови, те се Арнаутину свако диви како може да издржи толики терет и галаму, па све са осмехом!“ (Арнаутско гостољубље, УЗ, 2016: 58). Посебно се, као њихова морална вредност, истицала већ помињана беса. „Беси се арнаутској веровало, на њу се потпуно ослањало. Она се није кршила, а ако се кадгод то десило, кривоклетник је дуго прекршај плаћао у крви и био презрен као уклетва“ (Пољуљана беса, ЦР, 2016: 142).

У издвојеном корпусу нису многобројни етнографски описи арнаутских представника, али издваја се представа Арнаута са атрибутима лепог изгледа. Иако представља реткост, ипак се среће у три случаја: „кад иде у сватове, о Бајраму, и кад води жену у род – кад са женом (супругом, снахом, стриним или мајком) иде у пријатеља“ (Шајкача и ћулав, ЦР, 2016: 79).

Григорије Божовић, који концептуализује језички стереотип као позитивно маркиран етнички стереотип, често профилише ту слику компаративним методом са другим етницима или пак у опозицији према истим. Управо се у оваквим представама Божовић издиже изнад оних негативних и афирмативно приказује представнике албанског народа: „Село Брњаци било је увек најглавнија оружана снага Колашина. Брњачани су били носиоци нашега чојства и витештва, нечега веома сличнога и црногорском, и арнаутском“ (Са зелене лонце, УЗ, 2016: 34).

Књижевност може бити извориште стереотипа и предрасуда, али, исто тако, књижевност је „један од најважнијих медија преиспитивања и разградње стереотипа и предрасуда“ (Жунић 2003: 222). Већ на основу ових елемената из књижевног дела Григорија Божовића може се у језичкој слици света изградити врло јасна представа о Арнаутима која је постојала у језичком сазнању носилаца српског језика. У прилог томе говори чињеница о самом квантитету прикупљених података, који су ову етничку слику учинили вишедимензионалном. Она је профилисана социјалним, емотивним и, у мањој мери, физичким параметрима.

Стереотипи као предмет истраживања пружају могућност да се наше сазнање „о другима“ допуњује, надограђује или да се у самом поступку профилисања неки стереотипи неутрализују. С обзиром на то да системска грађа о Арнаутима, она добијена из речника, не пружа довољно елемената за стварање јасне етничке слике, осим сталног епитета „љути“, коришћена текстуална грађа представља драгоцен извор како за лингвокултуролошка, тако и за социопсихолошка истраживања.

Најновија истраживања показују да позитивни стереотипи „о другима“ уопште нису ретки и да је слика о другима друштвено-историјски условљена и амбивалентна, као и слика о себи (Ристић, Лазих-Коњик 2016: 21). Саму амбивалентност природе националних стереотипа реконструисаће само једна реченица из Божовићевих путописа: „Жустар је Арнаут и на зло и на добро, и на крв и на љубазност“ (Арнаутска предусетљивост, УЗ, 2016: 48).

Литература

- Ахметагић 2007:** Ахметагић, Ј. Стереотипна представа о другом и проза Григорија Божовића. – *Баштина.*, № 22, 2007, 31–47.
- Божовић 2016:** У разговору са... г. Григоријем Божовићем, приповедачем. – У: Г. Божовић, *Путописи*, Приредио Ј.Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016, 1505.
- Бојовић 2015:** Бојовић, Д. Евроскептицизам Григорија Божовића. – У: *Печат: лист слободне Србије*. Друштво, број 372, 04.06.2015 <<http://www.pecat.co.rs/2015/06/evroskepticizam-grigorija-bozovica/>>.
- Бојовић 2016:** Бојовић, Д. Политички дискурс у путописима Григорија Божовића. – У: *Поетика Григорија Божовића: тематски зборник од водећег националног значаја*. Ур. Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 2016, 275–287.
- Вилинбахова 2012:** Вилинбахова, Е. Ј. „Стереотип в лингвистике: објект или инструмент исследования?“ <<http://www.philology.ru/linguistics1/vilinbakhova-12.htm>>.
- Винавер 1990:** Винавер, С. Са крвавога и жалнога југа. – У: Г. Божовић, *Неузмишљени ликови: (избор)*, изабрао и приредио Г. Тешић, Приштина: Јединство, 1990, 5–7.
- Драгићевић 2010:** Драгићевић, Р. Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа. – У: *Анали Филолошког факултета*, 2010, 201–214.
- Жунић 2003:** Žunić, D. Etnički stereotipi u književnosti balkanskih naroda. – У: *Integracija i tradicija*. 2003, 221–227.
- Јеврић 2006:** Јеврић, М. Григорије Божовић на међи стилских епоха. – У: *Језик и стил Григорија Божовића: зборник са научног скупа*. Ур. Д. Бојовић, Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 2006, 9–23.
- Коњик 2006:** Коњик, И. Представе о Грцима у Вуковом корпусу епских песама. – *Гласник Етнографског института САНУ*. LIV, 2006, 57–67.
- Рељић 2016:** Рељић, М. Етнофолизми у књижевном дискурсу Григорија Божовића. – У: *Поетика Григорија Божовића: тематски зборник од водећег националног значаја*. Ур. Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 2016, 421–431.
- Ристић 2006:** Ристић, С. Стереотипи о Грцима у српском језику. – *Гласник Етнографског института САНУ*. LIV, 2006, 47–55.
- Ристић, Лазих-Коњик 2016:** Ристић, С., И. Лазих-Коњик. Стереотипи о Србима. – У: *Срби и српско: зборник радова*. Ур. Д. Ајдачић, Београд, 2016, 19–49.

Чолак 2016: Чолак, Б. Слика Турака у збирци „Из Старе Србије“ Григорија Божовића“. – У: *Поетика Григорија Божовића: тематски зборник од водећег националног значаја*. Ур. Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 2016, 205–221.

Извори

Узгредни записи (УЗ) 2016: Божовић, Г. *Путописи*. Приредио Ј. Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016, 5–68.

Црте и резе (ЦЗ) 2016: Божовић, Г. *Путописи*. Приредио Ј. Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016, 69–143.

Кад се царства мијењају, Робље заробљено (РЗ) 2016: Божовић, Г. *Приповетке*. Приредио Ј. Ристић, Београд: Завод за уџбенике, 2016, 413–418.